

Adətən, gəlin başmağının dabanına əlvan rəngli tumacdən "gül", bunun üstündən isə sifarişlə zərgərə qızıl və ya gümüşdən kəsdirilmiş "daban" adlanan nazik metal lövhə vurulurdu. Bəzən əsilzadə qadınlar üçün buyurtma hazırlanan "zənənə başmağ"ın üstü məxmərdən tikilirdi. Belə başmaqların üzlüyü, bir qayda olaraq, güləbətin sapla naxışlanıb bəzədilirdi.

Çəkməçilik. Xırda əmtəə istehsalı səciyyəsi daşıyan çəkməçi dükənləri, əsasən, şəhərlərdə mərkəzləşmişdi. 1849-cu ildə Gəncədə 75 nəfər çəkməçi işləyirdi [135]. Çəkmə istehsalının qabaqcıl mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində 1859-cu ildə 30 nəfər çəkmə ustası var idi [136]. 1854-cü ildə Ordubadda çəkməçilərin sayı 24 nəfərə çatırdı [137].

Uzunboğaz çəkməni, əsasən, varlılar geyərdilər. Keçmişdə uzunboğaz çəkmə, bir qayda olaraq *süvari* geyimi sayılırdı. Varlı elat qadınları çox vaxt səfərə atla çıxdıqlarından, həmçinin, uzunboğaz çəkmə geyərdilər.

Çəkmənin ayaqlığı biçim etibarilə başmaqla tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi. Çəkmənin boğazlığı arxa tərəfdən calandıqdan sonra topuqluğa və pəncəyə birləşdirilirdi.

Çustçuluq əməli cəhətdən ən sərfəli ayaq geyim tipi olmaq etibarilə *çust*, *məst*, kənd əhalisi arasında isə çarıq geniş yayılmışdı. Bu sənət növləri ilə xüsusi ustalar çustçu, məstçi, çarıqçı məşğul olurdu.

Ülgü əsasında biçilən çustun altı göndən, üstlüyü isə müşkü və ya tumacdən tikilirdi. Məstin həm üstü, həm də altı tumacdən olurdu.

Aşılı gön-dəri məmulatının tətbiq sahəsi təkcə geyimlə məhdudlaşmayıb, nəqliyyat və təsərrüfat məişətinin digər sahələrində də istifadə olunurdu. Aşılı gön məmulatının nəqliyyat əhəmiyyəti daha böyük olmuşdur.

SƏRRACLIQ

Coğrafi şərait və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə əlaqədar olaraq, əsrlər boyu Azərbaycanda başlıca nəqliyyat vasitəsi kimi minik və yük heyvanlarından istifadə olunmuşdur. Nəqliyyatın bu növü burada xüsusi minik ləvazimatının yaranmasını labüd etmişdir. Bu işdə qədim zamanlardan başlayaraq süvari qoşun növünün meydana gəlməsinin də mühüm rolu olmuşdur. *Sərrac* məmulatına tələbatın artması sənətkarların bu sahəsinin müstəqil inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Sərraclıq sənətinin geniş intişar etməsində yerli tələbatla yanaşı, maldarlıq təsərrüfatının verdiyi zəngin xammal ehtiyatı mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, minik ləvazimatının meydana gəlməsi atın əhliləşdirilməsi və ondan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunması ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Azərbaycanda atın əhliləşdirilməsinin ilk əlamətləri hələ Eneolit dövründə izlənilsə [138] də, minik ləvazimatı istehsalına nisbətən gec başlanmışdır. Onun sənət forması kəsb etməsi isə xeyli sonrakı dövrlərə təsadüf edir.

Azərbaycanda sərəcəliq sənətinin təşəkkül tarixinin aydınlaşdırılmasında arxeoloji materiallar müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu cəhətdən Şahtaxtı kəndi yaxınlığında e.ə. II minilliyin sonralarına aid qəbirdən tapılmış at skeleti üzərindəki tunc pələk [139] diqqəti cəlb edir. Pələyin qızıl suyuna çəkilməsi onun dekorativ bəzək məqsədi güddüyünü və qayıqlı yüyənlə əlaqədar olduğunu göstərir. Bu fakt Azərbaycanda minik ləvazimatı istehsalının e.ə. II minilliyin sonralarından gec olmayaraq inkişaf etməyə başladığını göstərir.

Minik ləvazimatı istehsalının meydana gəlmə tarixinin araşdırılması məsələsində arxeoloji abidələrdən tapılan tunc *gəmlər* müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qədim Mingəçevir [140], Qəbələ [141], Kamiltəpə [142] və s. abidələrdən e.ə. I minilliyin başlanğıcında hazırlanmış müxtəlif formalı tunc gəmlər aşkar edilmişdir. Qaytarğanlı gəmlərin tipoloji müxtəlifliyi onların mükəmməl quruluşlu növlərinin mövcud olması faktı eyni zamanda onların bəsit formalarının daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Artıq, e.ə. I minilliyin əvvəllərində gəm tiplərinin texnoloji baxımdan təkmilləşdirilməsi onların təşəkkül tarixinin çox erkən başladığını xəbər verir. Ona görə də Azərbaycanda minik ləvazimatı istehsalının, başqa sözlə, sərəcəliq sənətinin təşəkkül tarixinin e.ə. II minillikdən başladığı güman olunur.

Minik ləvazimatının hazırlanması ilk vaxtlar ev peşəsi səciyyəsi daşmışdır. Lakin sonralar *qaltaqlı yəhər* və onun əlavə ləvazimatının hazırlanması xüsusi istehsal sərəştəsinə malik ixtisaslı usta əməyi tələb etdiyindən tədricən yeni bir sənət növü - *sərəcəliq* formalaşmağa başlamışdır.

Təsərrüfat və məişətdə atın rolunun artması, xüsusilə süvari qoşununun yaranması ilə əlaqədar olaraq antik dövrdə və ilk orta əsrlərdə sərəcəliq məmulatına tələbat daha da güclənmişdir. Bunun nəticəsində sərəcəliq sənəti daxilində dar ixtisaslaşma baş vermişdir. Əvvəlcə *qaltaqçılar*, sonra isə *təkəli* ustaları müstəqil işləməyə başlamışlar.

İsmayılı rayonu Mollaisaqlı kəndi yaxınlığındakı antik dövr abidəsindən tapılmış at fiquru Azərbaycanda *qaltaqlı yəhər* növünün meydana gəlmə tarixini aydınlaşdırmağa imkan verir [143]. Azərbaycanda qaltaqlı yəhərlərin yerli və gəlmə olmaqla müxtəlif növlərinə təsadüf edilir. "Müsəlman yəhəri" adı ilə məlum olan ağır qaltaqlı yəhər tipi böyük bir təkamül yolu keçmişdir. Onun inkişafında ərəb və monqol yürüşləri dövrünə xas olan mədəni-texniki təmas mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanın bir sıra etnoqrafik bölgələrində "çərkəzi" yəhər tipi də geniş yayılmışdır. Qafqaz xalqları arasında tarixən mövcud olmuş qarşılıqlı təmas və əlaqələr nəticəsində Azərbaycana yayılmış "çərkəzi" yəhər tipinin əsas müştəriləri sırasında varlı zümrələr xüsusi yer tuturdu.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən Azərbaycanda kazak yəhəri, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Birinci dünya müharibəsi illərində isə "ingilis"

yəhəri yayılmağa başlamışdı. Sərrac dükanlarında tələbatdan asılı olaraq, göstərilən yəhər tiplərinin hamısı istehsal olunurdu.

Müsəlman yəhəri daha mürəkkəb quruluşa malik olduğundan onun hazırlanması keyli vaxt və material tələb edirdi. Bu səbəbdən də o, nisbətən baha qiymətləndirilirdi. *Müsəlman* yəhəri dəbdə olan dövrlərdə onun hazırlanmasında sərrac və qaltaqçıdan başqa təkaltduz da iştirak edirdi.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən yerli yəhərlərin tədricən aradan çıxmağa başlaması ilə əlaqədar olaraq, qaltaqçılıq və təkaltduzluq peşələri tənəzzül etmişdir. Kazak və ingilis tipli yəhərlər sadə quruluşa malik olduğundan onların istehsalında bütün iş proseslərini bilavasitə sərrac özü görürdü.

Sərraclıq sənəti başlıca olaraq şəhərlərdə, qismən isə həftəbazarları olan iri kəndlərdə, xüsusilə köç yolları üzərindəki rəvac satış bazarına malik yaşayış məntəqələrində geniş intişar etmişdi.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində sərraclıq sənəti, əsasən, Şamaxı, Nuxa (Şəki), Yelizavetpol (Gəncə), Şuşa, Qazax, Naxçıvan, İrəvan, Bakı, Dərbənd, Quba və Lənkəran şəhərlərində cəmləşmişdi [144]. Bundan başqa Göyçay, Ağdaş və Zaqatala şəhərlərində, habelə Əliabad kəndində sərrac dükanları mövcud idi [145]. O dövrdə Azərbaycanın bəzi yaşayış məntəqələrində (Mərəzə, İvanovka, Yelenendorf) qoşqu ləvazimatı (*xamut, qoşqu qayıqları, cilov* və s.) hazırlayan sərraclar da var idi [146].

XIX əsrin sonlarına doğru Bakının sürətlə böyüməsi və *şəhərdə faytonların* sayının artması ilə əlaqədar olaraq, burada qoşqu ləvazimatı hazırlayan xüsusi sərrac emalatxanaları açılmışdı [147].

Azərbaycanda ənənəvi sərraclıq sənəti tarixən *yük* və *minik* yəhəri dəstinin hazırlanması istiqamətində inkişaf etmişdi. Sərraclıq sənəti daxilində yerli yəhər növləri və onların tərkib hissələri üzrə dar ixtisaslaşma getmişdi. Belə ki, yük yəhəri (palan-navar) istehsalı ilə, bir qayda olaraq, *palanduz* məşğul olurdu. Bu səbəbdən də həmin peşə çox vaxt *palanduzluq* adlanırdı.

Yük yəhəri (navar), qaltaqsız olmaqla, köhnə palazdan, yaxud qaba toxunmuş kətan və ya pambıq parçadan hazırlanırdı. Ucuz qiymətə alınmış köhnə palaz məmulatı xüsusi əndazə əsasında biçilib tikildikdən sonra onun içərisinə küləş və ya cil təpilir. Yüku rahat saxlamaq üçün palan-navarın hər iki tərəfi bürmələnilib hürgüc şəklinə salınırdı. Palan-navarın *quşqun qayısu* və *tapqurları* ayrıca hazırlanıb ona bənd edilirdi.

Palanduz alətləri say etibarilə az olub bəsit quruluşa malik idi. Buraya "qıyıq" adlanan bir qarış uzununda əyri iynə, arşın yarım uzununda *küləştəpən*, *qullab bizi* və *qayçı* daxil idi. Bundan əlavə, palanduzluq sənətində eşilmiş iplik və mum da işlənilirdi.

Müsəlman yəhərinin qaltağının hazırlanması ilə, adətən, ayrıca *qaltaqçı* məşğul olurdu. *Minik* yəhərinin qaltağı çət verməyən yüngül və davamlı ağac növlərindən, ən çox isə söyüd və cökədən düzəldilirdi. Qurumuş söyüd çox yüngül və davamlı olduğundan qaltaq ustaları ona daha çox üstünlük verirdilər. Qaltağın üzərinə, adətən göndən "astar" adlanan üzlük çəkilirdi. Bu məqsədlə ən çox dəvə göndündən istifadə

olunurdu. Bundan başqa, qaltaqçılar *ağac yapışqanı, keçə və müşküdən* də istifadə edirdilər. Qaltağın astar gönünün "quraq" adlanan calaqları bir qayda olaraq *köşə* ilə tikilirdi.

Qaltağın ağac hissələri: "cınaq", "dal", "taxta" xüsusi ülgü əsasında yonulub hazırlanırdı. Adətən, qaltağın yan taxtaları sağ və sol olmaqla cüt-cüt hazırlanırdı. Möhkəm olmaq üçün qaltağın yan taxtaları çox vaxt cınaq (qaş) ilə birgə, bütöv şəkildə yonulub düzəldilirdi. Bütöv qaşlı qaltaq daha yüksək qiymətləndirilirdi.

Qaltağın hissələri bir-birinə ağac yapışqanı vasitəsilə yapışdırılırdı. Qaltaq bərkliyindən sonra onun üzünə xam göndən, ən çox isə dəvə və at gönündən, bəzən isə öküz gönündən "üzlük" çəkilirdi. Üzlüyü dəvə gönündən çəkilmiş qaltaq iki dəfə baha qiymətləndirilirdi [148].

Müsəlman yəhərinin təkəltısını, qeyd edildiyi kimi, xüsusi olaraq *təkəltüduz* hazırlayırdı. Yerli yəhərlərin təkəltısı keçə, tumac və ya meşindən hazırlanırdı. Təzə keçə təkəltının alt qatına, nimdaş keçə isə üst qatlarına sərf olunurdu.

Təkəltının üzlüyü tumac və yaxud meşindən biçilib tikildəndən sonra kənarları mumlanmış iplik və ya kəndirlə, bəzək bəxyələri isə möhkəm eşilmiş rəngbərəng yun iplə tikilirdi.

Təkəltüduzun istehsal ləvazimatı *dəzgə, qullab bizi, gazan, qayçı, iynə və ülgü-dən* ibarət idi.

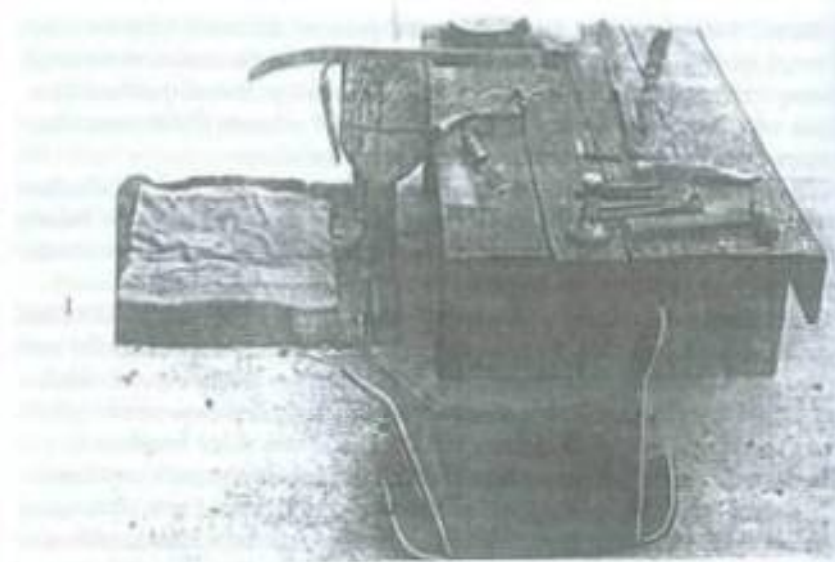
Müsəlman yəhərinin təkəltısı yeddi qat keçədən ibarət biçilib hazırlanırdı. Xüsusi ülgü əsasında biçilmiş keçə qatları bir-birinin üzərinə düzüləndən sonra ətrafi boyunca "qullab tikişi" gedilirdi. Bundan sonra təkəltiyə tumac və ya meşindən üzlük çəkilir, kənarları "qoşasııq" tikişlə möhkəm tikilirdi.

"Bazarı" yəhərdən fərqli olaraq "buyurtma" yəhərin təkəltısının üzlüyünə müxtəlif rəngli iplərdən bəzək vurulurdu. Bir qayda olaraq, üzlüyün ətrafına əlvən rəngli iplə sırtıq vurulub haşiyələnir, onun ortasına isə həndəsi və nəbatı (*paxlava, buta, gül, quş* və s.) ornament nümunələrindən ibarət "gül" salınırdı. Üzlük hazır olandan sonra onun kənarları təkəltının keçəsinə bəxyələnirdi.

Qaltaqçı kimi, təkəltüduzun da əsas müştəriləri sərraclər, xüsusilə dəst yəhər hazırlayan ustalar idi. Bəzən qaltaqçı bazar üçün də satlıq məhsul hazırlayırdı. Təkəltü ustası sifarişlə iş gördüyündən ayrıca dükan kirayə etməyib, çox vaxt öz evində işləyirdi.

Yəhər dəstənin hazırlanması ilə bilavasitə *sərrac* məşğul olurdu (XXVIII tablo). Ona görə də minik yəhərinin əlavə ləvazimatını düzəltməyə üçün müştərilər sərraca müraciət etməli olurdular. Sərrac müştəridən qaltaq və təkəltını qəbul edəndən sonra yəhər dəstini tamamlayırdı. "Buyurtma" iş görməklə yanaşı, sərrac özü də qaltaqçı və təkəltüduzdan mal alıb satmaq məqsədi ilə dəst yəhər hazırlayırdı.

Buyurtma yəhər möhkəm və təzə materialdan, həm də bəzəkli hazırlanırdı. Bəzən onun bəzək bəxyələri və "gülü" güləbətini və ya rəngbərəng ipək sapla, quraq tikişləri isə narın çəkilmiş köşə ilə tikilirdi. Buyurtma yəhərin qaltağı gülmixlə, axtalanarkən onun ətrafi boyunca ətvidən haşiyə tutulurdu. Belə yəhərlərin qaşına çox vaxt çaxma üsulu ilə şirmayından bəzək salınırdı.

XXVIII tablo. Sarsac alet ve lüzumları: 1—Örmək alətləri: çəkic, dözgə, çarxək, qazan, iynə, lüz, saxək, sünbək, çəkic, kəllətın, cılor spayn, ip yamaq, qabaq; 2—Sarsac idarəkar.

Sərracların hamısı dəst yəhər düzəltməklə məşğul olmurdu. Hər bir bölgədə bir və ya iki nəfər dəst yəhər düzəldən usta var idi. Onların əksəriyyəti, başlıca olaraq, tapqır, üzəngi qayıışı, qantarğa, quşqun, sinəbənd, tərlik (qıçaltı) və s. düzəldirdi.

Sərraclıq sənətində, bir qayda olaraq, aşılannmış gön və dəri işlənilirdi. Sərraclar, adətən, qara gön, tumac və müşkünü dabbaglardan, ətvini sağrıçərdədən satın alır, *ağ gönü* isə özləri aşılayırdılar. Yəhərin əlavə ləvazimatı: *qadaq, gülmix, toqqa, üzəngi* və s. isə sifarişlə dəmirçiyə düzəldirilirdi. Tikiş məqsədilə işlənen *iplik, kəndir, ip, keci sap*, o cümlədən *mum* satınalma yolla əldə olunurdu.

Sərraclıq sənətində işlənen istehsal alət və ləvazimatı: *dəzgə, cəldə, çərməki, gazan, pərgar, sünbə, şaxək, biz, iynə, çəkiç, kəlbətin* və s. sifarişlə yerli ustalara düzəldirilirdi.

Yəhər quşqunu, bir qayda olaraq, *düinkah* və yan qayışlarından ibarət düzəldilirdi. Bundan əlavə yəhərə *tapqır, qıçaltı, üzəngi qayıışı* və s. düzəldilib əlavə olunurdu.

Minik yəhərinin əlavə ləvazimatı arasında başlıca *yəri yüyən* tuturdu. Yerli yüyənlər çoxtoqqa olması ilə səciyyələnirdi. İkitətoqqa kazak və ingilis yüyənlərindən fərqli olaraq, yerli yəhərlərin yüyənində 6 toqqa işlənilirdi. Bunlardan ikisi *cilov*, ikisi *kəlləlik*, biri *qulaqardı*, biri isə *boğazaltı* üçün nəzərdə tutulurdu. Yüyən qayışları, bir qayda olaraq, aşılannmış göndən düzəldilirdi.

Yüyənin metal hissələri (*toqqa, gəm, qaytarğan* və s.) sifarişlə dəmirçiyə düzəldirilirdi. Hakim zümrələrə məxsus sifarişlər əsasında hazırlanan yəhər dəstinin metal hissələri çox vaxt gümüşbənd tərəfindən hazırlanırdı.

Yəhər quşqunu bir qayda olaraq, toqqa vasitəsilə qaltağa birləşdirilirdi.

Sinəbənd bir cüt döş qayıışından və onları atın sinəsinin tən ortasında birləşdirən paxlavaşəkili "gül"dən ibarət hazırlanırdı.

Atın belinə qalxmaq üçün yəhər dəstinə bir cüt *üzəngi qayıışı* düzəldilib əlavə edilirdi. Yarım arşın uzununda olan bu qayışların bir ucu üzəngiyə, digər ucu toqqa qayış vasitəsilə yəhərin qaltağına bənd edilirdi.

Yerli yəhərlərin *tapqırı* bel qayıışından və bir cüt qarınaltından ibarət hazırlanırdı. Tapqırı çəkib bərkitmək üçün bel qayıışının ucuna toqqa tikilirdi.

Sərrac minik yəhərinin hər iki yanına *qıçaltı* (tərlik) düzəldirdi. Düzbucaqlı formada biçilib hazırlanan qıçaltının sağ və sol taylarının hər biri ayrılıqda toqqa vasitəsilə qaltağa bərkidilirdi.

Müsəlman yəhərlərində yastıq əvəzinə qaltağın üstündən yəhəriçi salınırdı. Tumacdan biçilib tikilən yəhəriçinin qabaq tərəfi qaltağın qaşına keçirilirdi. Buna görə də onun ön tərəfində qaşın ölçüsünə müvafiq yarıq düzəldilirdi. Yaraşıqlı olsun deyə, qaltağın qaşına aşılannmış göndən *qaşlıq* çəkilirdi. Onun ətrafına tumacdan köbə tutulur və gülmix ilə dövrələmə qaltağın qaşına mıxlanırdı.

Bütün bunlardan əlavə, zadəgan zümrəsi üçün minik yəhərinin üstünə "zimpuş" və "qacarı" salınırdı.

Yəhər dəstinin əlavə ləvazimatının hazırlanması müxtəlif istehsal proseslərini əhatə edirdi.

Qurumuş aşılı gönü doğrayıb müvafiq formaya salmaq üçün sərrac əvvəlcə onu

islağa qoyub yumşaldırdı. Yumşalmış gön dəzgə üzərində çərməki vasitəsilə döyəcələndikdən sonra gazan ilə doğranıb bir çərək enində boya-boy uzun zol halına salınırdı. "Zollama" adlanan bu əməliyyatı usta gözəyarı görürdü. Bu iş kargərə həvalə olunduqda əvvəlcə o, pərgar vasitəsilə gönü cızlayır, sonra zollayırdı.

Gön zollarının astar üzündəki lət qalığı dəzgə üzərində gazan ilə yonqarlanıb təmizlənirdi. "Şüfrələmə" adlanan bu əməliyyat sayəsində lət qalıqlarından təmizlənmiş gön şumal hala düşürdü. Sərraclıq məmulatının keyfiyyəti üz gönünün yaxşı işlənməsindən asılı idi. Şüfrələnmiş material qışda 1-2 gün, yayda isə 2-3 saat ərzində təpiyib yumşaq hala düşəndən sonra doğranırdı.

Yəhər ləvazimatının müvafiq hissələrinin biçilməsi, sərraclıq sənətində "pəstaha vurma" adlanırdı. Adətən, pəstahı usta özü vururdu. Ləvazimatın güc düşən hissələri gönün möhkəm yerindən biçilirdi. Gönün *sağrı* hissəsi tapqır, quşqun, üzəngi qayışı və s. düzəltmək məqsədilə işlənirdi. *Kəfəl* bir qədər mafraq olduğundan astara, yaxud zor düşməyən hissələrə (qıçaltı, cilov və s.) sərf olunurdu. Bu hissələrə, həmçinin, boyun, qol və bel gönü də yarayırdı.

Usta əvvəlcə gön materialını biçib kargər və şagirdlərə paylayandan sonra məmulatın tumac, müşkü və keçədən hazırlanacaq hissələrini ülgü əsasında biçib tamamlayırdı.

Sərraclıq sənətində ən məsul və çox vaxt tələb edən iş prosesi məmulatın ayrı-ayrı hissələrinin tikilməsindən ibarət idi. Yəhər ləvazimatının tikilməsində *cəldə*, *iyinə*, *biz*, *sap* və *mumdan* istifadə olunurdu. Ləvazimatın ayrı-ayrı hissələrinin calanıb quraşdırılması "quraqetmə", yaxud "quraq" adlanırdı. Adətən, quraq tikişini ya kargər, ya da usta özü görürdü. Astar tikişləri çox vaxt şagirdə həvalə edilirdi.

Tikmə əməliyyatı mərhələ-mərhələ (calaqları bitişdirmə, astarçəkmə, hazır hissələri birləşdirmə, gülsalma, köbətutma) görülürdü.

Qaltaqla əlaqədar hissələr (yəhəriçi, keçə döşəkcə, üzlük) hazırlanandan sonra qaltağın üzünə bərkidilirdi. Bunun üçün əvvəlcə qaltağın üstünə yəhəriçi, onun üzərindən keçə döşəkcə saldıqdan sonra onların üstündən müşkü üzlük çəkilirdi. Bir qayda olaraq, üzlüyün ətrafı qaltağın kənarlarına qadaqlanırdı. Bu əməliyyat "axtələmə" adlanırdı. Əvvəlcə qaltağın kənarları, sonra qaş axtalanırdı. Bu məqsədlə xüsusi köbə və qaş gönü biçilirdi. Onu yəhərin qaşına çəkəndən sonra ətrafına ətvindən köbə tutub gülmıx ilə qaşa mıxlayırdılar.

Yəhər dəstinin hissələri tamam hazır olandan sonra onlar quraşdırılıb bir-birinə qoşulurdu. Bu əməliyyat nəticəsində quşqun, üzəngi qayışı, qıçaltı, qançığa bağı yəhərin qaltağına birləşdirilir, yüyənin qayış və metal hissələri (toqqa, gəm) yerbəyer edilirdi.

Azərbaycanın sərrac dükanlarında hazırlanmış məmulatın, demək olar ki, hamısı yerli istehlaka sərf olunurdu. Sərraclıq məmulatına məhz yerli tələbatın böyük olması üzündən həmin məhsullar ölkə hüdudundan kənara çıxarılmır, daxili bazarlarda yerli alıcıların ehtiyacına sərf olunurdu. Nadir hallarda təkəlduz və gümüşbəndlik üsulları ilə bəzədilmiş yəhər dəsti əcnəbi at həvəskarlarının əlinə düşürdü.

Atın hərbi, təsərrüfat və nəqliyyat əhəmiyyətinin azalması ilə əlaqədar olaraq, sərəcəliq məmulatına tələbat da azalmışdır. Əl əməyində əsaslanan kустar sərəcəliq sənətinin aradan çıxmasında ucuz başa gələn fabrik məhsullarının satışının genişlənməsi xüsusilə mühüm rol oynamışdır.

HƏSİRCİLİK

Azərbaycanda toxuculuq sənətinin ilk izləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bu sənətin ilk bəsit növünün meydana gəlməsinin zəruri şərti olan xammal ehtiyatının bolluğu cəhətdən Azərbaycan ərazisi tarixən tükənməz imkanlara malik olmuşdur. Yabani və mədəni *lifli* bitkilər: *liğ, ziyəliğ, pizə, dala, kətan, kənaf, kəndir, pambuq* və s. əsrlər boyu *yun* və *ipəklə* yanaşı toxuculuq sənətinin başlıca xammalı olmuşdur.

Toxuculuğun ilk rüşeymləri *hörmə* sahəsində yaranmış bəsit texniki vərdişlərlə üzvi surətdə bağlı olub, hələ Mezolit dövründə izlənilir. Qobustanda "Firuz" yaşayış düşərgələrindən son Mezolit dövrünə aid, hörmə işində istifadə edilən 8 ədəd iti uclu sümük alət tapılmışdır [149].

Hörmə işinin təkmilləşməsi nəticəsində yaranan texniki vərdişlər Neolit dövründən etibarən bəsit toxuma istehsalına keçməyə imkan vermişdir.

Toxuculuğun, xüsusilə onun başlanğıc mərhələsini təşkil edən əyirmə məşğuliyyətinin mənşəyinin araşdırılmasında daş, gil, ağac və sümükdən hazırlanmış iy başları (tağalaq, teşi, əyircək) müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Eneolit abidələrinin, demək olar ki, hamısından müxtəlif tipli əyircəklər tapılmışdır [150]. Zaman keçdikcə onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Əyircəklərin forma müxtəlifliyi xüsusilə Tunc və Dəmir dövrü abidələrində daha aydın nəzərə çarpır.

Toxuculuğun ən məhsuldar, həm də kütləvi əmək aləti olan əl iyi hətta cəhrənin meydana gəlməsindən sonra da məişətdən çıxmamışdır. Azərbaycanın orta əsrlər abidələrində müxtəlif materiallardan hazırlanmış əyircəklərə təsadüf edilir [151]. İstifadə təmayülündən asılı olaraq onlar forma, həcm və kütlə etibarilə bir-birindən fərqlənilir. Ağır kütlə əyircəklər əsasən kətan, yüngül əyircəklər isə yun və ipək əyirmək məqsədilə işlənmişdir.

Azərbaycanda toxuculuğun tarixini müəyyənləşdirmək üçün toxuma keramika qalıqlarının əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür [152]. Eneolit dövrü abidələrdən xeyli miqdarda "toxuma keramika" adlanan saxsı qab nümunələri aşkar edilmişdir [153]. Gil məmulatının hazırlanmasında parça torbalarından istifadə olunması faktı bir daha göstərir ki, toxuma keramikanın yarandığı dövrdə toxuculuq artıq yerli əhalinin ev məişətində möhkəm yer tutmuşdur. F.Engels ibtidai dulusçuluğun mənşəyindən bəhs